

<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2064>

Dr. Öğretim Üyesi Selahattin YAKUT

Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Yozgat / TÜRKİYE

Citation: Yakut, S. (2020). Pandemi sürecinin ilahiyat öğrencileri üzerindeki psikososyal etkilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(59), 2707-2717.

PANDEMİ SÜRECİNİN İLAHİYAT ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNDEKİ PSİKOSOSYAL ETKİLERİNİN ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ¹

ÖZ

İnsanın psikososyal dünyasının şekillenmesinde belirleyici etkenlerden birisi olarak dinin olduğu kabul gören bir öngördür. Fizyolojik, sosyal, duygusal, dilsel ve bilişsel açıdan olduğu gibi dini açıdan da gelişim süreci yaşayan insanın, dengeli bir kişilik oluşturabilmesi ve her açıdan sağlıklı olabilmesi gelişim sürecinin işleyişindeki başarısına bağlı olarak şekillenen bir husustur. Bu açıdan dinin insana beklenen katkıyı sağlaması, dini gelişimini ve de din ile kurduğu ilişkinin pozitif ya da negatif yönünü direkt etkileme potansiyeli bulunan din eğitimidir. Kaliteli bir din eğitimi, dine yüklenen olumlu anlama bağlı olarak hayatta pozitif dokunuşlar olarak karşılık bulurken; kalitesiz bir din eğitimi ise hayatta pek çok psikososyal problemler olarak karşılık bulur. Din eğitiminin kalitesini etkileyen hususlardan birisi olarak din eğitimcilerinin psikolojik sağlık düzeylerini göstermek mümkündür. Psikolojik açıdan sağlıklı olmayan din eğitimcilerinin, bireylerin din ile pozitif yönlü bir ilişki kurmalarına katkı sağlamaları beklenemez. Bu bağlamda araştırmamız sosyal hayatın tüm boyutlarında olduğu gibi insanın psikolojik dünyasında da çeşitli kırılmalara kaynaklık ettiği görülen küresel salgın pandemi sürecinin din eğitimcisi adayları olan ilahiyat öğrencileri üzerindeki psikososyal etkilerini araştırma amacı taşımaktadır. Araştırma örneklemini, interaktif olarak düzenlediğimiz ankete katılan 222 (%62) kız ve 136 (%38) erkek olmak üzere toplam 358 ilahiyat öğrencisi oluşturmaktadır. “Kişisel bilgi formu” ile ilahiyat öğrencilerinin pandemi sürecindeki psikososyal düzeylerini belirlemeye yönelik yirmi dört maddeden oluşan “Pandemi anketi” kullanılarak elde edilen verilerin SPSS programında frekans, aritmetik ortalama, standart sapma; anket değerlerinin normal dağılım puan aralığında olmaması üzerine nonparametrik testlerden Mann Whitney U, Kruskal Wallis H ve Post hoc analiz işlemleri anlamlılık düzeyi $p < 0,05$ kabul edilerek yapılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır: “Cinsiyet, sınıf, öğretim programı, yaşanan coğrafi bölge, İlahiyat Fakültesi’ni isteyerek tercih” değişkenlerinin örneklemin pandemi sürecindeki psikososyal durumu üzerindeki etkisinin istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı; “ekonomik durum ile yaşantıda dini referans alma” değişkenlerinin oluşturduğu farkın ise anlamlı olduğu; ankette örneklemin üzerinde en yüksek etki düzeyine pandemi sürecinde öncesine göre ölümü düşünme sıklığı maddesinin ulaştığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Pandemi, İlahiyat, Dinî Gelişim.

AN INVESTIGATION OF THE PSYCHOSOCIAL EFFECTS OF THE PANDEMIC PROCESS ON THE THEOLOGY STUDENTS IN TERMS OF VARIOUS VARIABLES

ABSTRACT

It is an accepted prediction that religion is one of the determining factors in shaping the psychosocial world of man. The ability of a person, who has experienced a development process in terms of physiological, social, emotional, linguistic and cognitive as well as religious aspects, to form a balanced personality and to be healthy in all aspects is a matter that is shaped by the success of the development process. In this respect, it is religious education that has the potential to directly affect the expected contribution of religion to human beings, religious development and the positive or negative aspects of the relationship it establishes with religion. While a quality religious education finds positive touches in life depending on the positive meaning attributed to religion; A poor quality religious education corresponds to many psychosocial problems in life. It is possible to show the psychological health level of religious educators as one of the factors affecting the quality of religious education. Psychologically unhealthy religious educators cannot be expected to contribute to individuals' establishing a positive relationship with religion. In this context, our research aims to investigate the psychosocial effects of the global epidemic pandemic process, which is seen to be the source of various fractures in the psychological world of human beings, as in all dimensions of social life, on theology students who are candidate religious educators. The research sample consists of a total of 358 Theology students, 222 (62%) girls and 136 (38%) boys, who randomly participated in the questionnaire we organized interactively. With the "personal information form", the data obtained using the "Pandemic questionnaire" consisting of twenty

¹ Bu makale 23-25 Eylül 2020 tarihlerinde Budapeşte’de düzenlenen 7. Atlas Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi’nde sözlü bildiri olarak sunulmuş ve makale özeti kongre bildiri özet kitabında yayınlanmıştır

four items aimed at determining the psychosocial levels of the students of Theology during the pandemic process, were determined in the SPSS program by frequency, arithmetic mean, standard deviation; As the survey values were not within the normal distribution score range, the Mann Whitney U, Kruskal Wallis H and Post hoc analysis procedures, which are among the nonparametric tests, were performed with the significance level of $p < 0.05$ and the following results were obtained: The effect of the variables "gender, class, curriculum, geographical area, and willingly choosing the theology faculty" on the psychosocial state of the sample during the pandemic process is not statistically significant; The difference between "taking religious reference in economic situation and life" variables is significant; In the questionnaire, it was determined that the item "Frequency of thinking about death" during the pandemic process reached the highest effect on the sample.

Keywords: Psychology Of Religion, Pandemic, Theology, Religious Development.

1. GİRİŞ

İnsanın çevreyle kurduğu ilişki, doğum öncesinden başlayan ve hayatı boyunca devam eden bir süreci ihtiva eder (Samuk, 1992). Çevresel faktörlerle duygu, düşünce ve davranış dünyası şekillenen insan, aynı zamanda çevreyi de etkileme ve şekillendirme gücü olan bir varlıktır (Kutlu,2018). Bu anlamda insanın tüm hayatında karşılık bulan, onun tüm dünyasını değiştirme ve şekillendirme işlevi bulunan ve de aynı zamanda kişinin birikimleri doğrultusunda da şekillenen olgulardan birisi olarak din olgusunu kabul etmek mümkündür (Kılıç, 1999). İnsanlık tarihi kadar eski olan insan - din ilişkisi, her dönem aynı düzeyde gerçekleşme de, bu ilişkinin hiç yaşanmadığı bir zaman dilimini varsaymak mümkün değildir (Karacoşkun,2004). Fakat bu ilişkinin insanın duygu, düşünce ve psikolojik dünyasında olumlu olarak karşılık bulduğunu ifade etmek de gerçekçi bir yaklaşım olmayacaktır. Bu ilişkinin boyutlarını ve kalitesini, din eğitimi sürecinin kalitesiyle ilişkilendirmek mümkündür.

Eğitim insandaki potansiyellerin açığa çıkması yanında yeni bir zihinsel dünya inşa etme sürecidir (Parlar,2012). Bu süreçteki kazanımların insanın duygu, düşünce ve ruhsal dünyası ile yaşamındaki tüm ilişkilerini etkilemesi söz konusudur. İnsan açısından hayati bir öneme sahip eğitim sürecinin kalitesi, insanın tüm kazanımlarını etkileme potansiyeli bulunan ve dolayısıyla hayat kalitesinin de merkezinde yer alan bir husustur (Aydiner Boylu ve Paçacıoğlu,2016). Eğitim sürecinin sağlıklı olmaması ve bu süreçte yaşanması muhtemel bir psikososyal problemin etkilerinin yaşam boyunca hissedilmesi büyük bir olasılık olarak karşımızda durmaktadır (Danışman, 2012). Bu bağlamda insan açısından önemi tartışılmaz kavramlardan birisi olarak kabul edebileceğimiz dinin de pozitif / negatif etki düzeyini şekillendiren unsurlardan birisi olarak eğitim sürecini göstermek mümkündür.

İnsanın din eğitimi sürecinin kalitesine bağlı olarak, dini motifler hayatta pozitif katkılar olarak karşılık bulurken, din eğitimi sürecindeki problemlere bağlı olarak dine yüklenecek olumsuz anlamın hayatta çok farklı problemlere kaynaklık edebileceği unutulmamalıdır (Genç,2018). Dinin insanı önceleyen ve barış temelli bakışının, bağnazlık ve radikalizm temelli bir bakışa ve bunun sonucu olarak nefret ve çatışma iklimine dönüşmesi din eğitimi süreciyle ilişkilendirilebilecek bir problem olarak karşımızda durmaktadır (Bulut,2011). Dinin ideal insanı inşa etme misyonunun devre dışı bırakılarak, insanlarca farklı yorumlarla değiştirilen ve dönüştürülen bir din haline getirilmesi, dine yüklenen anlamı değiştireceği gibi dinin katkısını da imkansız kılacaktır (Yılmaz,2010). Özellikle bilimsel bakışa sahip olmayan, modern insanın zihinsel kapasitesine hitap etmeyen, insan haklarını öncelemeyen, yasakçı bir algıyla ve cezalandırıcı Tanrı motifiyle sunulan, varoluşsal sorulara tatmin edici cevaplar üretemeyen bir din dilinin kullanılması, sağlıklı ve kaliteli bir din eğitimi süreci önündeki en büyük engeller olarak karşımızda durmaktadır. Bu bağlamda bilimsel temeller üzerine inşa edilen ve insan sevgisini merkeze alan sağlıklı bir din eğitiminin sağlanması amacıyla kurulduğunu öngördüğümüz İlahiyat Fakültelerinin (Korukçu,2010) kendilerinden beklenen görevlerini istenen şekilde yerine getirebilmelerinin önemi daha açık bir şekilde görülmektedir. Ancak bu beklentinin, her fakülte tarafından her zaman en ideal anlamda karşılandığı anlamına gelmemektedir. Zira eğitimin kalitesi, çok boyutlu etkenlere bağlı olan ve içinde yine çok sayıda öğeyi barındıran uzun soluklu bir sürece bağlı olarak şekillenen bir husustur.

Tüm fakültelerde olduğu gibi İlahiyat Fakültelerinin topluma katkılarını şekillendiren unsurlar olarak; eğitim alt yapısı, araştırma ve geliştirme teşvikleri, akademisyenlerinin donanımı ve öğrencilerinin akademik başarı durumlarını saymak mümkündür. Bu unsurlar yanında eğitim sürecindeki tüm aşamalar yeterli düzeyde olsa bile, eğitim sürecinin işlevini şekillendiren en önemli argümanlardan birisi olarak öğrencilerin sahip olduğu psikososyal durumu da ifade edebiliriz. Zira psikolojik sağlık bakımından yeterli olmayan öğrencilerin eğitimlerinde beklenen başarıyı göstermeleri beklenemez. Ayrıca yaşadıkları problemin fizyolojik, ruhsal, duygusal, zihinsel yansımalarının olması ve bu alanlarda farklı

problemleri tetiklemesi büyük bir olasılıktır. Bu etkinin din eğitimcisi olduklarında, eğitimci misyonlarına da uzanması ve görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirmeleri önünde engel oluşturması da mümkün görünmektedir. Bu itibarla özellikle son dönemlerde tüm dünyayı etkisi altına alan ve şimdiye değin hiç karşılaşılmayan yeni problemlere kaynaklık eden covid 19 adlı pandemi sürecinin ilahiyat öğrencileri üzerindeki etki potansiyelinin belirlenmesi önem arz etmekte ve araştırmamızın verileriyle konuya sağlayacağı katkı önemli görülmektedir.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

İnsanın duygu, düşünce ve davranış boyutları üzerinde son derece üst düzey etki potansiyeli bulunan dinin sağlıklı bir şekilde öğretilmesi açısından önemli olduğu düşünülen din eğitimcisi adayları olan İlahiyat Fakültesi öğrencileri üzerinde pandemi sürecinin etki düzeyini tespit etme amacı taşıyan araştırmamızda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Cinsiyet değişkeninin pandemi sürecinin etkisi üzerinde oluşturduğu fark anlamlı mıdır?
2. Sınıf değişkeninin pandemi sürecinin etkisi üzerinde oluşturduğu fark anlamlı mıdır?
3. Ekonomik durum değişkeninin pandemi sürecinin etkisi üzerinde oluşturduğu fark anlamlı mıdır?
4. 4-Öğretim programı değişkeninin pandemi sürecinin etkisi üzerinde oluşturduğu fark anlamlı mıdır?
5. Memleketin bulunduğu coğrafi bölge değişkeninin pandemi sürecinin etkisi üzerinde oluşturduğu fark anlamlı mıdır?
6. İlahiyat Fakültesini isteyerek tercih etme durumu değişkeninin pandemi sürecinin etkisi üzerinde oluşturduğu fark anlamlı mıdır?
7. Yaşantıda dini referans alma durumu değişkeninin pandemi sürecinin etkisi üzerinde oluşturduğu fark anlamlı mıdır?
8. Katılımcıların pandemi anket verilerine göre genel ortalama düzeyleri nedir?
9. Katılımcıların pandemi anketi maddelerinin ortalama düzeyleri nedir?

3. YÖNTEM

Araştırmamız pandemi sürecinin İlahiyat Fakültesi öğrencileri üzerindeki etkisini çeşitli değişkenler açısından belirlemeye yönelik 2019-2020 bahar döneminde Google form linki üzerinden interaktif olarak 358 ilahiyat öğrencisine uygulanan anket çalışmasıdır. Araştırmanın değişkenleri “cinsiyet, sınıf, ekonomik durum, öğretim programı, memleketin bulunduğu coğrafi bölge, İlahiyat Fakültesini isteyerek tercih, yaşantıda dini referans alma” olarak belirlenmiştir.

4. ARAŞTIRMA GRUBUNUN ÖZELLİKLERİ

358 kişiden oluşan ve seçkisiz olarak seçilen örneklemin yüzdelerle dağılımları şu şekildedir:

Tablo 1. Cinsiyete Göre Dağılım

Cinsiyet	f	%
Kız	222	62
Erkek	136	38
Toplam	358	100.0

Tablo 1 incelendiğinde kız öğrencilerin katılım oranının erkek öğrencilerden fazla olduğu görülür.

Tablo 2. Sınıf Düzeyine Göre Dağılım

Sınıf Düzeyi	f	%
Hazırlık	88	24.6
1.sınıf	83	23.2
2.sınıf	76	21.2
3.sınıf	62	17.3
4.sınıf	49	13.7
Toplam	358	100.0

Tablo 2'ye göre en yüksek katılım oranına 2. sınıf öğrencilerinin, en düşük katılım oranına 4. sınıf öğrencilerinin sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Ekonomik Duruma Göre Dağılım

Ailenin Ekonomik Durumu	f	%
Düşük	65	18.1
Orta düzey	238	66.5
Yüksek	55	15.4
Toplam	358	100.0

Tablo 3'te ekonomik durum değişkenine göre ekonomik durumu orta düzey olan öğrencilerin katılım oranı daha fazladır.

Tablo 4. Öğretim Programına Göre Dağılım

Öğretim Programı	f	%
Birinci öğretim	202	56.4
İkinci öğretim	156	43.6
Toplam	358	100.0

Tablo 4'te birinci öğretimdeki katılımcıların oranının diğerlerinden fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 5. Memleketin Bulunduğu Coğrafi Bölgeye Göre Dağılım

Coğrafi Bölge	f	%
İç Anadolu	184	51.4
Akdeniz	32	8.9
Ege	23	6.4
Marmara	18	5.0
Doğu Anadolu	36	10.1
Güney Doğu Anadolu	27	7.6
Karadeniz	38	10.6
Toplam	358	100.0

Tablo 5'e göre katılımcıların büyük çoğunluğunun İç Anadolu Bölgesi'nden olduğu görülmektedir.

Tablo 6. İlahiyat Fakültesini İsteyerek Tercih Etme Durumuna Göre Dağılım

İsteyerek Tercih Etme	f	%
Evet	265	74.0
Hayır	93	26.0
Toplam	358	100.0

Tablo 6'ya göre katılımcıların büyük çoğunluğunun İlahiyat Fakültesine kendi tercihleriyle geldikleri görülmektedir.

Tablo 7. Dini Referans Alma Durumuna Göre Dağılım

Dini Referans Alma	f	%
Hiçbir zaman	18	5.0
Ara sıra	32	8.9
Orta düzey	93	26.0
Sıklıkla	128	35.8
Her zaman	87	24.3
Toplam	358	100.0

Tablo 7'ye göre yaşantısında dini referansı sıklıkla gerçekleştiren katılımcıların oranının daha fazla olduğu, en düşük orana yaşantısında dini hiçbir zaman referans almadığını ifade eden katılımcıların olduğu görülmektedir.

Araştırmada seçkisiz örneklem, örneklemin evreni temsil etme konusunda diğer yöntemlerden daha güçlü ve daha yüksek bir olasılığa sahip olması anlamına gelir (Karasar,2009).

5. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırma verileri örnekleme uygulanan “Kişisel Bilgi Formu” ile “Pandemi Anketi” uygulanarak elde edilmiştir.

5.1. Kişisel Bilgi Formu

Bu formla katılımcıların “cinsiyet, sınıf, ekonomik durum, öğretim programı, memleketin bulunduğu coğrafi bölge, fakülteyi isteyerek tercih etme, yaşantıda dini referans alma” şeklindeki demografik değişkenlerle ilgili bilgiler toplanmıştır.

5.2. Pandemi Anketi

Anket örneklemin pandemi sürecindeki psikososyal anlamda durumunu belirlemeye yönelik 24 sorudan oluşmaktadır. Sorulara “arttı, kararsızım, değişmedi, azaldı” olarak verilen cevaplar sırasıyla “4-3-2-1” şeklinde puanlanmıştır. Anketten en düşük 24; en yüksek 96 puan alınabilir. Alınan yüksek puan pandemi sürecinin etki yüksekliğini ve dolayısıyla daha çok problemle yüzleşme riskini göstermektedir. Anketin güvenilirliğine yönelik yaptığımız güvenilirlik testi sonucunda anketin Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı .78 olarak bulunmuştur. Bu katsayı değeri anketin “60 - 80: oldukça güvenilir” (Özdamar, 2002) olduğunu göstermektedir.

6. İSTATİSTİKSEL ANALİZ

SPSS programı kullanılarak yapılan analizlerde esas alınan verilerin skevness (çarpıklık) ve kurtosis (basıklık) değerlerinin (-2 / +2) normal dağılım aralığında olmadığı (George ve Mallery, 2010) tespitinden hareketle nonparametrik testlerden Mann Whitney U, Kruskal Wallis H ve Post hoc analiz işlemleri anlamlılık düzeyi $p < 0,05$ kabul edilerek uygulanmıştır. İlaveten tanımlayıcı istatistiklerden standart sapma, aritmetik ortalama ve frekans analizi de kullanılmıştır.

7. BULGULAR

Bölümde katılımcılara uygulanan “Pandemi (Salgın) Anketi”nden elde edilen verilerle ilgili istatistiksel işlemlere ve bu işlemler sonucu tespit edilen bulgularla ilgili yorumlara yer verilmiştir.

1. Araştırmanın birinci sorusu “Pandemi sürecinin etkisi cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?” şeklindedir.

Tablo 8: Cinsiyet Değişkenine Göre Pandemi Anketi Puanları Arası Mann Whitney U Testi Sonuçları

	Cinsiyet	N	$\bar{x}$	Ss	Sıra ort.	Sıra top.	U	p
Pandemi Anketi	Kız	222	2.91	0.355	970.32	36594.00	3540.000	0.724
	Erkek	136	2.90	0.383	231.23	18205.00		

Tablo 8’e bakıldığında cinsiyet değişkenine göre kız öğrencilerin pandemi anketinden aldıkları puanın erkek öğrencilerden yüksek olduğu ($\bar{x}=2.91$), diğer bir ifade ile pandemi sürecinden kız öğrencilerin daha çok etkilendikleri ancak oluşan farkın istatistiksel açıdan ($U=3540.000$; $p=0.724$; $p>0.05$) anlamlı olmadığı görülmektedir.

2. Araştırmanın ikinci sorusu “Pandemi sürecinin etkisi sınıf değişkenine göre farklılaşmakta mıdır?” şeklindedir.

Tablo 9: Sınıf Değişkenine Göre Pandemi Anketi Puanları Arası Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

	Sınıf Düzeyi	N	$\bar{x}$	Ss	Sıra ort.	χ^2	p
Pandemi Anketi	Hazırlık	88	2.92	0.402	504.83	1.737	0.142
	1. sınıf	83	2.89	0.294	431.40		
	2. sınıf	76	2.88	0.394	401.72		
	3. sınıf	62	2.89	0.324	418.68		
	4. sınıf	49	2.90	0.358	402.23		

Tablo 9’da sınıf değişkenine göre en yüksek pandemi anketi puanına hazırlık sınıfı öğrencilerinin sahip olduğu ($\bar{x}=2.92$) görülmektedir. Ancak sınıflar arası oluşan puan farkı istatistiksel açıdan anlamlılık

düzeyinde değildir ($\chi^2(1.737)$; $p=0.142$; $p>0.05$). Diğer bir ifade ile sınıf değişkeninin, pandemi sürecinin ilahiyat öğrencileri üzerindeki etki düzeyini şekillendirme potansiyeli bulunmamaktadır.

3. Araştırmanın üçüncü sorusu “Pandemi sürecinin etkisi ailenin ekonomik durumuna göre farklılaşmakta mıdır?” şeklindedir.

Tablo 10: Ekonomik Durum Değişkenine Göre Pandemi Anketi Puanları Arası Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

	Ekonomik	N	$\bar{x}$	Ss	Sıra ort.	χ^2	p	Gruplar arası fark
Pandemi Anketi	Düşük	65	3.01	0.457	88.74	2.264	0.038	3>1 3>2
	Orta Düzey	238	2.92	0.343	114.10			
	Yüksek	55	2.91	0.232	108.91			

Tablo 10’da ekonomik durum değişkenine göre en yüksek pandemi anketi puanına (düşük/orta/yüksek) aralığından ekonomik durumunu düşük olarak ifade eden öğrencilerin sahip olduğu ($\bar{x}=3.01$), ekonomik durumun yükselmesine bağlı olarak pandemi sürecinin etkisini gösteren puanların azaldığı ve oluşan farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu ($\chi^2(2.264)$; $p=0.038$; $p<0.05$) görülmektedir. Diğer bir ifade ile ekonomik düzey, pandemi sürecinin etkisini değiştirebilme yeterliliğine sahiptir.

4. Araştırmanın dördüncü sorusu “Pandemi sürecinin etkisi öğretim programına göre farklılaşmakta mıdır?” şeklindedir.

Tablo 11: Öğretim Programına göre Pandemi Anketi Puanları Arası Mann Whitney U Testi Sonuçları

	Öğretim	N	$\bar{x}$	Ss	Sıra ort.	Sıra top.	U	p
Pandemi	1. Öğretim	202	2.90	0.361	970.32	36594.00	7360.000	0.462
	2. Öğretim	156	2.89	0.367	231.23	18205.00		

Tablo 11’de öğretim programı değişkenine göre birinci öğretim öğrencilerinde pandemi anketi ortalamasının ($\bar{x}=2.90$) ikinci öğretim öğrencilerinden yüksek olduğu ancak oluşan farkın istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı ($U=7360.000$; $p=0.462$; $p>0.05$) görülmektedir.

5. Araştırmanın beşinci sorusu “Pandemi sürecinin etkisi memleketin bulunduğu coğrafi bölge değişkenine göre farklılaşmakta mıdır?” şeklindedir.

Tablo 12: Bölge Değişkenine Göre Pandemi Anketi Puanları Arası Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

	Bölge	N	$\bar{x}$	Ss	Sıra ort.	χ^2	p
Pandemi Anketi	İç Anadolu	184	2.92	0.402	504.83	7910.00	0.578
	Akdeniz	32	2.97	0.294	431.40		
	Ege	23	2.93	0.394	401.72		
	Marmara	18	2.76	0.324	418.68		
	Doğu Anadolu	36	2.81	0.358	403.04		
	Güney Doğu A.	27	2.86	0.438	400.93		
	Karadeniz	38	2.83	0.264	501.57		

Tablo 12’de coğrafi bölge değişkenine göre en yüksek pandemi anketi puanına memleketi Akdeniz Bölgesi’nde bulunan öğrencilerin sahip olduğu ($\bar{x}=2.97$) ancak bölgeler arası oluşan puan farkının istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı ($\chi^2(7910.00)$; $p=0.578$; $p>0.05$) görülmektedir. Diğer bir ifade ile bölge değişkeni pandemi sürecinden etkilenme düzeyini etkilememektedir.

6. Araştırmanın altıncı sorusu “İlahiyat Fakültesini isteyerek tercih etme durumu değişkeni pandemi sürecinin etkisi üzerinde anlamlı bir fark oluşturmakta mıdır?” şeklindedir.

Tablo 13: İlahiyat Fakültesi’ni İsteyerek Tercih Değişkenine Göre Pandemi Anketi Puanları Arası Mann Whitney U Testi Sonuçları

	Tercih	N	$\bar{x}$	Ss	Sıra ort.	Sıra top.	U	p
Pandemi	Evet	265	2.91	0.362	628.11	24621.00	7670.00	0.444
	Hayır	93	2.92	0.368	532.20	31274.00		

Tablo 13'te İlahiyat Fakültesi'ni isteyerek tercih etmeyen öğrencilerin pandemi anketi puanlarının daha yüksek olduğu ($\bar{x}=2.92$) ancak İlahiyat Fakültesi'ni isteyerek tercihe bağlı oluşan farkın istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı ($U=7670.00$; $p=0.444$; $p>0.05$) görülmektedir.

7. Araştırmanın altıncı sorusu “Yaşantıda dini referans alma durumu değişkeni pandemi sürecinin etkisi üzerinde anlamlı bir fark oluşturmakta mıdır?” şeklindedir.

Tablo 14: Yaşantıda Dini Referans Alma Değişkenine Göre Pandemi Anketi Puanları Arası Kruskal Wallis H Testi Sonuçları

	Dini referans	N	$\bar{x}$	Ss	Sıra ort.	x^2	p	
Pandemi Anketi	Hiçbir zaman	18	2.96	0.298	305.24	8810.00	0.029	1>2 1>3 1>4
	Ara sıra	32	2.92	0.356	358.21			
	Orta düzey	93	2.91	0.357	301.19			
	Sıklıkla	128	2.89	0.347	332.18			
	Her zaman	87	2.87	0.398	324.16			

Tablo 14'de yaşantıda dini referans alma değişkenine göre en yüksek pandemi ortalamasına hayatında dini hiçbir zaman referans almadığını ifade eden öğrencilerin sahip olduğu ($\bar{x}=2,96$); pandemi ortalamasının dini referans alma sıklığı arttıkça düştüğü ve gruplar arası oluşan farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu görülmektedir (x^2 (8810,00); $p=0.029$; $p<0.05$).

8. Araştırmanın sekizinci sorusu “Örneklemin pandemi anket verilerine göre genel ortalama düzeyleri nedir?” şeklindedir.

Tablo 15: Pandemi Anketi Genel Ortalama

N	$\bar{x}$	S
358	3.38	0.298

Tablo 15 incelendiğinde katılımcıların pandemi anketi puan ortalamasının en yüksek puan 4 üzerinden ($\bar{x}=3,38$) olduğu ve bu değer yüzde olarak karşılığı 84,5'tir. Bu ortalama pandemi sürecinin ilahiyat öğrencileri üzerinde yüksek düzeyde bir psikososyal etki bıraktığını bizlere göstermektedir.

9. Araştırmanın dokuzuncu sorusu “Örneklemin pandemi anketi maddelerinin ortalama düzeyleri nedir?” şeklindedir.

Tablo 16: Pandemi Anketi Maddeleri

	N	$\bar{x}$	ss
1.Pandemi (Salgın) sürecinde Allah'ı anma, dua etme, dini ritüelleri yerine getirme ve manevi duygularımızda ki değişim	358	3.343	.757
2.Pandemi (Salgın) sürecinde kendiniz ve aileniz için hissettiğiniz hastalanma kaygısı ve korkusu pandemi öncesine göre nasıl değişti?	358	3.715	.647
3.Pandemi (Salgın) sürecinde ülkenizdeki ve dünyadaki gelişmeleri takip etmek için iletişim ve haberleşme araçlarını kullanma sıklığınızdaki değişim	358	3.704	.627
4.Pandemi (Salgın) sürecinde modern tıba olan güveninizdeki değişim	358	3.059	1.045
5.Pandemi (Salgın) sürecinde arkadaşlarınızla olan iletişiminizdeki değişim	358	2.276	1.211
6.Pandemi (Salgın) sürecinde ailenizle ortak etkinlikler yapma ve birlikte vakit geçirme durumunuzdaki değişim	358	3.143	1.038
7.Pandemi (Salgın) sürecinde sorunlarınızla ve sıkıntılarınızla baş edebilme konusundaki kendinize olan güveninizdeki değişim	358	2.749	1.090
8.Pandemi (Salgın) sürecinde hayat memnuniyetinizdeki değişim	358	3.158	1.180
9.Pandemi (Salgın) sürecinde akademik başarı elde etme ve hedeflerinize ulaşma konsantrasyonunuzdaki değişim	358	2.276	1.211
10.Pandemi (Salgın) sürecinde beden sağlığınıza yönelik spor vb. etkinliklere ayırdığınız vakitteki değişim	358	2.372	1.219
11.Pandemi (Salgın) sürecinde toplumsal kurallara uyma ve kurallara uymayanları uyarma hassasiyetinizdeki değişim	358	3.594	.768
12.Pandemi (Salgın) sürecinde sağlıklı beslenme hassasiyetinizdeki değişim	358	3.007	.966
13.Pandemi (Salgın) sürecinde sizin aile üyelerinizle (anne, baba, kardeş) ya da aile üyelerinin kendi aralarında sorun yaşama sıklığındaki değişim	358	3.118	.779
14.Pandemi sürecinde online yapılan sınavlarda diğerine göre başarılı olmadaki değişim	358	2.881	1.174

15.Pandemi sürecinde derslere hazırlık süresinde ve verilen emekteki değişim	358	2.667	1.336
16.Pandemi (Salgın) sürecinde doğal afetlerin, tedavisiz hastalıkların, salgınların Tanrı'nın insanların günahlarına karşılık cezası olduğuna yönelik inancınızdaki değişim	358	3.350	.744
17.Pandemi sürecinde fakültenize / bölümünüze yönelik olumlu düşüncenizdeki değişim	358	2.631	1.162
18.Pandemi (Salgın) sürecinde fakültenizde online gerçekleştirilen eğitim öğretim faaliyetlerine yönelik memnuniyet durumunuzdaki değişim	358	2.210	1.245
19.Pandemi sürecinde kişisel bakım ve temizliğe dikkat etme hassasiyetinizdeki değişim	358	3.608	.645
20.Pandemi (Salgın) sürecinde ölümü düşünme sıklığınızdaki değişim	358	3.843	.633
21.Pandemi sürecinde sosyal yardımlaşma ve dayanışma duyarlılığınızdaki değişim	358	3.461	.748
22.Pandemi sürecinde dijital iletişim teknolojilerini kullanma düzeyinizdeki değişim	358	3.315	.513
23.Pandemi sürecinde kitap okuma, online kurslara katılma gibi kişisel gelişimimize katkı sağlayan etkinliklere ayırdığınız süredeki değişim	358	3.099	1.068
24.Pandemi (Salgın) sürecinde öğretim üyeleriyle olan iletişim sıklığınızdaki değişim	358	2.771	1.186

Tablo 19 incelendiğinde örnekleme en çok etkileyen maddenin ($\bar{x}=3.843$) ortalama ile “Pandemi (salgın) sürecinde ölümü düşünme sıklığı” maddesinin olduğu görülmektedir. Bu durum ilahiyat öğrencilerinin travmatik süreçleri ölümle yüksek düzeyde ilişkilendirdiklerini göstermektedir.

8. TARTIŞMA

Araştırmamızda iletişim araçları vasıtasıyla interaktif olarak düzenlenen ankete seçkisiz olarak katılan katılımcıların pandemi sürecinde psikososyal düzeyleri üzerinde “cinsiyet, sınıf, ekonomik durum, öğretim türü, memleketin bulunduğu coğrafi bölge, İlahiyat Fakültesi’ni isteyerek tercih, yaşantıda dini referans alma” değişkenlerinin ve örneklemin genel pandemi anketi ortalaması ile pandemi ankaeti madde ortalamalarının oluşturduğu farklar incelenmiş olup bulgularla ilgili tartışmalar şu şekildedir:

8.1. Cinsiyet – Pandemi

Cinsiyet değişkenine göre kız öğrencilerin pandemi anketinden aldıkları puanın erkek öğrencilerden yüksek olduğu ($\bar{x}=2.91$), diğer bir ifade ile pandemi sürecinden kız öğrencilerin daha çok etkilendikleri ancak oluşan farkın istatistiksel açıdan ($U=3540.000$; $p=0.724$; $p>0.05$) anlamlı olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla cinsiyetin yani kız ya da erkek olmanın pandemi sürecinden etkilenme düzeyini tek başına şekillendirme potansiyeline sahip olmadığını ifade etmek mümkündür.

8.2. Sınıf - Pandemi

Sınıf değişkenine göre en yüksek pandemi anketi puanına hazırlık sınıfı öğrencilerinin sahip olduğu ($\bar{x}=2.92$) görülmektedir. Hazırlık sınıfı öğrencilerinin üniversiteye yeni başladıkları düşünüldüğünde sosyal uyum, arkadaş edinme, barınma vb. sorunları diğer öğrencilerden daha yüksek düzeyde hissetmeleri, pandemi sürecinin etkisi yönünden de bir tetikleyici olması büyük bir olasılıktır. Ancak sınıflar arası oluşan puan farkı istatistiksel açıdan anlamlılık düzeyinde değildir ($\chi^2(1.737)$; $p=0.142$; $p>0.05$). Bu durumu, sınıf değişkeninin pandemi sürecinin ilahiyat öğrencileri üzerindeki etki düzeyini şekillendirebilecek bir yeterliliğe sahip olmadığı şeklinde açıklamak mümkündür.

8.3. Ekonomik Durum - Pandemi

Ekonomik durum değişkenine göre en yüksek pandemi anketi puanına (düşük/orta/yüksek) aralığından ekonomik durumunu düşük olarak ifade eden öğrencilerin sahip olduğu ($\bar{x}=3.01$), ekonomik durumun yükselmesine bağlı olarak pandemi sürecinin etkisini gösteren puanların azaldığı ve oluşan farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu ($\chi^2(2.264)$; $p=0.038$; $p<0.05$) görülmektedir. Ekonomik düzey sosyal statü yanında insanların beslenme ve sağlık hizmetlerinden istifade etme durumlarını da direkt etkileme potansiyeli bulunan bir etkidir. Ayrıca pandemi sürecinin ekonomik sıkıntıları tetiklediği düşünüldüğünde bu durumdan ekonomik durumu düşük olan ailelerin daha fazla etkilendikleri kabul edilebilir bir husustur. Tüm bu değerlendirmeler ışığında ekonomik düzeyin pandemi sürecinin etkisinin şekillenmesinde önemli bir belirleyici olarak kendini gösterdiğini ifade etmek mümkündür.

8.4. Öğretim Programı Türü - Pandemi

Öğretim programı değişkenine göre birinci öğretim öğrencilerinde pandemi anketi ortalamasının ($\bar{x}=2.90$) ikinci öğretim öğrencilerinden yüksek olduğu ancak oluşan farkın istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı ($U=7360.000$; $p=0.462$; $p>0.05$) görülmektedir. Diğer bir ifade ile öğretim programı yani birinci ya da ikinci öğretimde bulunmanın pandemi sürecini etkileme konusunda anlamlı fark oluşturacak bir güçte olmadığı görülmektedir.

8.5. Memleketin Bulunduğu Coğrafi Bölge - Pandemi

Coğrafi bölge değişkenine göre bölgeler arası oluşan puan farkının istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı ($\chi^2 (7910.00)$; $p=0.578$; $p>0.05$) görülmektedir. Diğer bir ifade ile bölge değişkeni pandemi sürecinden etkilenme düzeyi üzerinde anlamlı bir fark oluşturmaktan uzaktır. Yani herhangi bir bölgede yaşıyor olmanın, pandemi gibi travmatik süreçlerden az ya da çok etkilenmenin bir gerekçesi olarak kabul edilemeyeceğini dile getirmek mümkündür.

8.6. İlahiyat Fakültesi'ni İsteyerek Tercih – Pandemi

İlahiyat Fakültesini tercih değişkenine göre İlahiyat Fakültesi'ni isteyerek tercih eden ve etmeyen öğrenciler arası oluşan puan farkının istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı ($U=7670.00$; $p=0.444$; $p>0.05$) görülmektedir. Bu durum pandemi sürecinin etkisinin şekillenmesinde, İlahiyat Fakültesi'ni isteyerek ya da istemeyerek tercih etmenin herhangi bir karşılığının olmadığını bizlere göstermektedir.

8.7. Yaşantıda Dini Referans Alma - Pandemi

Yaşantıda dini referans alma değişkenine göre en yüksek pandemi ortalamasına hayatında dini hiçbir zaman referans almadığını ifade eden öğrencilerin sahip olduğu ($\bar{x}=2.96$); pandemi ortalamasının dini referans alma sıklığı arttıkça düştüğü ve gruplar arası oluşan farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu görülmektedir ($\chi^2 (8810.00)$; $p=0.029$; $p<0.05$). Dinin insanın tüm yaşamını etkileme potansiyeli bulunan bir olgu olduğu genel olarak kabul edilen bir gerçekliktir. Özellikle yaşanan dramatik ve trajik olaylarda kişilerin dini bir başa çıkma unsuru olarak gördükleri de kabul edilen bir konudur. Bu açıdan yaşantısında dini referans alma düzeyi yüksek olan öğrencilerin travmatik süreçle mücadelede dini bir motivasyon argümanı olarak görmeleri, pandemi sürecinden daha az etkilenmelerinin gerekçesi olarak kabul edilebilir.

8.8. Pandemi Anketi Genel Ortalama Düzeyi

Katılımcıların pandemi anketi puan ortalamasının en yüksek puan 4 üzerinden ($\bar{x}=3.38$) ve yüzde olarak da 84.5'tir. Bu ortalama pandemi sürecinin ilahiyat öğrencileri üzerinde yüksek düzeyde bir psikososyal etki bıraktığını bizlere göstermektedir. Psikososyal yapı; kişinin fizyolojik, duygusal, zihinsel ve ruhsal yapısının da şekillenmesinde son derece önem arz eden bir unsurdur. Zira insan organizması bir bütündür ve yaşanan bir problem organizmanın tüm boyutlarında farklı şekillerde karşılık bulur. Yaşanan problemin etki potansiyeli de bireyin psikososyal dayanıklılığına bağlı olarak şekillenir. Pandemi de organizmayı güçlü şekilde etkileyebilecek travmatik bir sürecin ifadesidir. Dolayısıyla ilahiyat öğrencilerinin pandemiden etkilenme değerlerinin yüksek olması, onların psikososyal anlamda yüksek düzeyde risk altında bulduklarının bir göstergesidir.

8.9. Pandemi Anketi Madde Ortalamaları

Pandemi anketi ortalaması 4 üzerinden ($\bar{x}=3.38$) yani yüzde olarak (%84,5) olduğu düşünüldüğünde, pandeminin katılımcılar üzerinde yüksek düzeyde bir psikososyal etki bıraktığını göstermektedir. Anket maddeleri içinde örnekleme en çok etkileyen maddelerin; ($\bar{x}=3.843$) ortalama ile "ölümü düşünme sıklığı" ile ($\bar{x}=2.75$) ortalama ile "hastalanma kaygısı yaşama" konularını içeren maddelerin olduğu görülmektedir. Bu veriler travmatik süreçlerin ilahiyat öğrencilerinde hastalanma kaygısı ve ölümü düşünme sıklığı şeklinde karşılık bulduğunu bizlere göstermektedir. Tüm dünyanın ilk gündemi olan pandeminin yol açtığı ölümlerin iletişim ve haberleşme araçlarında sürekli gündemde kalmasının doğal olarak ilahiyat öğrencilerinde hastalanma kaygısını ve ölümü düşünme sıklığını artırdığını ifade etmek mümkündür.

9. SONUÇ

İnsan hayatında değişim ve dönüşümleri tetikleyen pek çok etken arasında dini de saymak mümkündür. Dinin insan üzerindeki şekillendirici etkisi doğum öncesi başlayan ve tüm hayatını kuşatan bir potansiyele sahiptir. Çevredeki dini motiflerle başlayan ilişkinin tonu ve şiddeti her zaman aynı olmasa da aynı olan şey ilişkinin sürekli var olmasıdır. Dinin insanın sosyal, psikolojik, bilişsel ve duygusal dünyasındaki karşılığını hep pozitif anlamda değerlendirmek mümkün değildir. Dinin etkisinin pozitif yönlü olması ve insan hayatına olumlu dokunuşlar yapabilmesi, sağlıklı bir din eğitimi süreciyle yakından ilişkilidir. Günümüz modern zihinsel dünyasında karşılı olmayan bir dil kullanılması, varoluşsal sorgulamalara tatmin edici cevaplardan yoksun olması, korkutucu ve cezalandırıcı Tanrı motifinin sürekli ön planda tutulması, bilimsel alt yapıya gereken önemin verilmemesi ve bilimsel verilerle desteklenmemesi gibi hususlar din eğitiminin sağlıklı işleyişi önünde en temel engeller olarak ifade edilebilir. Dinin zihinlere istenen şekilde işlenememesi, insan üzerinde beklenen olumlu etkileri berhava edecektir. Din eğitimi sürecinin amaçlara uygun olarak yürütülmesi ve beklenen pozitif etkide bulunabilecek kalitede olabilmesi, her şeyden önce din eğitimcileriyle ilişkilendirilebilecek bir konudur. Din eğitimcilerinin akademik yeterlilikleri yanında psikolojik ve ruhsal sağlıkları da son derece önem arz etmektedir. Akademik olarak son derece üstün meziyetlere sahip bir din eğitimcisinin bu durumunun psikolojik ve ruhsal sağlıklarıyla da desteklenmesi gerekir. Aksi takdirde din eğitimcisinin üst düzey bir katkı sağlaması beklenemez. Bundan dolayı din eğitimi, din eğitimcisi adayları olan ilahiyat öğrencilerini de kapsayan bir genişliğe sahiptir. İlahiyat öğrencilerinin yaşayacakları bir psikolojik ve ruhsal problemin onlarda farklı problemler yanında üstlenecekleri görevlerde başarısızlık olarak da karşılık bulması büyük bir olasılıktır. Bu bağlamda son dönemlerde tüm dünyayı etkisi altına alan ve bu etki düzeyini gittikçe artıran küresel salgın pandemisinin ilahiyat öğrencileri üzerindeki etkisinin araştırılması önem arz eden bir konudur. Bu itibarla pandemi sürecinin ilahiyat öğrencileri üzerinde psikososyal etkilerinin belirlenmesine yönelik araştırmamızın; alana veri sağlanması ve yapılacak psikolojik danışmanlık hizmetlerine katkı sunması beklenmektedir.

Pandemi sürecinin ilahiyat öğrencileri üzerindeki psikososyal etkilerini inceleme amacı taşıyan araştırmamızda “Kişisel Bilgi Formu” ile “Pandemi Anketi” kullanılmış ve elde edilen veriler SPSS programında frekans, aritmetik ortalama, standart sapma; anket değerlerinin normal dağılım puan aralığında olmaması üzerine nonparametrik testlerden Mann Whitney U, Kruskal Wallis H ve Post hoc analiz işlemleri anlamlılık düzeyi $p < 0,05$ kabul edilerek yapılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Örneklemin psikososyal ortalaması yüksek düzeydedir. Bu durum ilahiyat öğrencilerinin psikososyal durumları üzerinde büyük bir risk oluşturmaktadır.
2. Anket maddeleri içerisinde katılımcı öğrencilerin zihinsel dünyalarında en büyük etkiyi “pandemi sürecinde öncesine göre ölümü düşünme sıklığı” maddesinin oluşturduğu görülmüştür.
3. Ekonomik durum ve yaşantıda dini referans alma değişkenlerinin pandemi sürecinde örneklemin psikososyal düzeyini anlamlı şekilde etkilediği tespit edilmiştir.
4. Cinsiyet, sınıf, öğretim programı, memleketin bulunduğu coğrafi bölge ve İlahiyat Fakültesi’ni isteyerek tercih” değişkenlerinin ise pandemi sürecinin ilahiyat öğrencileri üzerindeki etkileri üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı fark oluşturmadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- AYDINER BOYLU, A. ve PAÇACIOĞLU, B. (2016). Yaşam Kalitesi ve Göstergeleri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 8(15), 137-150.
- BULUT, R. (2011). Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 20-37.
- DANIŞMAN, Ş. (2012). Montessori Yaklaşımına Genel Bir Bakış ve Eğitim Ortamının Düzenlenmesi. *Eğitimde Politika Analizi Dergisi*, 1(2), 85-113.
- GENÇ, M. F. (2018). İmam Hatip Okulları ve İlahiyat Fakülteleri Örneğinde Din Eğitiminde Kalite Sorunu. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 7, 145-166.

- GEORGE, D. & MALLERY, P. (2010). *SPSS For Windows Step By Step: A Simple Guide And Reference 17.0 Update (10th Edition)*. Boston: Pearson.
- KARACOŞKUN, M. Doğan (2004). Dinî İnanç-Dinî Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, IV(2)*, 23-36.
- KARASAR, N. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- KILIÇ, C. (1999). Felsefe Din, Vahiy Akıl İlişkisi Bağlamında Din Kavramı ve Günümüz Din Toplum İlişkileri. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4*, 109-135.
- KORUKÇU, A. (2010). Yaygın Din Eğitiminde İlahiyat Fakültelerinin Yeri ve Önemi. *Değerler Eğitimi Dergisi, 8(20)*, 99-120.
- KUTLU, R. (2018). Çevresel Faktörlerin Mekan Kalitesi ve İnsan Sağlığına Etkileri. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, 8(19)*, 67-78.
- ÖZDAMAR, K. (2002). *Paket Programları İle İstatistiksel Veri Analizi- 2 (Çok Değişkenli Analizler)*, Eskişehir: Kaan Kitapevi.
- PARLAR, H. (2012). Bilgi Toplumu, Değişim ve Yeni Eğitim Paradigması. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 4*, 193-209.
- SAMUK, F. (1992). İnsan Ruh Sağlığı ve Çevre. *Çevre Dergisi, 4*, 23-25.
- YILMAZ, H. (2010). Sosyal Bütünleşmemizin Temel Sorunları ve Bazı Çözüm Önerileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14(2)*, 73-101.